

VII-VIII ASRLARDA ISLOM DINING MOVAROUNNAHR HUDUDIDA YOYILISHI

Qaxxarova Aziza Ravshan qizi

Nizomiy nomidagi O‘zMPU Tarix fakulteti 2-bosqich talabasi

Ilmiy rahbar: professor G.M.Taniyeva

Annotatsiya: Mazkur maqolada VII–VIII asrlarda Movarounnahr hududida Islom dinining yoyilishi va uning tarixiy taraqqiyotga ta’siri masalasi yoritilgan. Unda Arab xalifaligining Movarounnahrda yurishlari, Qutayba ibn Muslimning Buxoro va Samarqanddagi faoliyati, mahalliy aholining Islom dinini qabul qilish jarayoni hamda yangi diniy-ma’naviy muhitning shakllanishi tahlil qilinadi. Shuningdek, Islom dinining Movarounnahrning siyosiy, ijtimoiy va madaniy hayotiga ko‘rsatgan ta’siri, ilm-fan va ta’lim rivojida o‘rni ochib beriladi. Tadqiqot jarayonida Narshaxiyning “Tarixi Buxoro”, Muhammad ibn Jarir at-Tabariyning “Tarix ar-rusul va-l-muluk”, al-Balazuriyning “Futuh al-buldan”, Abu Rayhon Beruniyning “Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar” hamda Abu Mansur as-Saolibiyning “Yatimat ad-dahr” asarlaridan asosiy manba sifatida foydalanilgan.

Kalit so‘zlar: Movarounnahr, Islom dini, Arab xalifaligi, Qutayba ibn Muslim, Buxoro, Samarqand, Sug‘d, arablar yurishi, islomlashuv, musulmon jamoasi, masjid, diniy-madaniy jarayon, ilm-fan, Markaziy Osiyo.

Аннотация: данной статье рассматривается процесс распространения ислама в Мавераннахре в VII–VIII веках и его влияние на дальнейшее историческое развитие региона. Освещаются военные походы Арабского халифата в Мавераннахр, деятельность Кутайбы ибн Муслима в Бухаре и Самарканде, а также процесс принятия ислама местным населением. Особое внимание уделяется политическим, социальным и культурным изменениям, произошедшим в регионе в результате распространения ислама. Также анализируется роль ислама в развитии образования, науки и духовной культуры Мавераннахра. В исследовании использованы сведения из исторических трудов Наршахи «История Бухары», ат-Табари «История пророков и царей», аль-Балазури «Книга завоеваний стран», Абу Райхана Беруни «Памятники минувших поколений» и ас-Саолиби «Йатимат ад-дахр».

Ключевые слова: Мавераннахр, ислам, Арабский халифат, Кутайба ибн Муслим, Бухара, Самарканд, Согд, арабские завоевания, исламизация, мусульманская община, мечеть, религиозно-культурные процессы, наука, Центральная Азия.

Annotation: article examines the spread of Islam in Transoxiana during the 7th–8th centuries and its influence on the subsequent historical development of the region. It discusses the campaigns of the Arab Caliphate in Transoxiana, the activities of Qutayba ibn Muslim in Bukhara and Samarkand, and the process of the local population’s conversion to Islam. Particular attention is paid to the political, social, and cultural changes that took place in the

region as a result of the spread of Islam. The article also analyzes the role of Islam in the development of education, science, and spiritual culture in Transoxiana. The study is based on information from historical works such as Narshakhi's History of Bukhara, al-Tabari's History of the Prophets and Kings, al-Baladhuri's The Book of Conquests, Abu Rayhan al-Biruni's The Chronology of Ancient Nations, and al-Tha'alibi's Yatimat al-Dahr.

Keywords: *Transoxiana, Islam, Arab Caliphate, Qutayba ibn Muslim, Bukhara, Samarkand, Sogdiana, Arab conquests, Islamization, Muslim community, mosque, religious and cultural processes, science, Central Asia.*

Movarounnahr — Amudaryo va Sirdaryo oralig‘idagi tarixiy-madaniy hudud bo‘lib, qadimdan Markaziy Osiyoning muhim siyosiy, iqtisodiy va madaniy markazlaridan biri hisoblangan. Ushbu hududda Buxoro, Samarqand, Kesh, Nasaf, Choch va Farg‘ona kabi yirik shahar va vohalar joylashgan edi. Buyuk Ipak yo‘li orqali Sharq va G‘arb mamlakatlari bilan faol savdo va madaniy aloqalar olib borilgan. VII asrga kelib Movarounnahr aholisi turli diniy e‘tiqodlarga amal qilgan. Zardushtiylik asosiy diniy qarashlardan biri bo‘lsa-da, buddaviylik, moniylik, nasroniylik kabi diniy ta’limotlar ham mavjud edi. Shu sababli Islom dinining ushbu hududga kirib kelishi mahalliy diniy va siyosiy muhitda muhim o‘zgarishlarga sabab bo‘lgan. Arab xalifaligining Movarounnahrda kirib kelishi VII asrning ikkinchi yarmida boshlangan bo‘lsa-da, hududning siyosiy jihatdan bo‘ysundirilishi bir necha o‘n yilliklar davomida kechgan. Qutayba ibn Muslimning 705-yilda Xuroson hokimi etib tayinlanishi bu jarayonning muhim bosqichlaridan biri bo‘ldi.

Movarounnahrning arablar tomonidan egallanishi va Islom dinining yoyilishi haqida at-Tabariy, Narshaxiy va al-Balazuriy kabi tarixchilarning asarlarida qimmatli ma’lumotlar uchraydi. Ayniqsa, Narshaxiyning “Tarixi Buxoro” asari Buxoro vohasining siyosiy va diniy tarixini o‘rganishda muhim manbalardan biridir.

Arablarning Movarounnahrda yurishlari

Islom dini VII asrda Arabiston yarimorolida vujudga kelganidan keyin qisqa muddat ichida Yaqin Sharq va Eron hududlariga tarqaldi. Arab xalifaligining hududiy kengayishi natijasida Xuroson ham xalifalik tarkibiga kiritildi. Xurosonning egallanishi esa Movarounnahr tomon yurishlar uchun muhim siyosiy va harbiy asos yaratdi.

Arablarning Amudaryodan shimoldagi hududlarga yurishlari dastlab doimiy nazorat o‘rnatish bilan yakunlanmagan. Mahalliy hukmdorlarning qarshiligi, hududning siyosiy jihatdan parchalanganligi va boshqa kuchlarning mavjudligi sababli arablar bir necha bor yurishlar uyushtirishga majbur bo‘lganlar. At-Tabariy o‘zining mashhur “Tarix ar-rusul va-l-muluk” asarida Qutayba ibn Muslimning Movarounnahrda yurishlarini batafsil bayon qiladi. Tadqiqotchilar ham Qutaybaning 705-yilda Xuroson va Siston hokimi etib tayinlanganidan keyin Sug‘d, Toxariston va boshqa hududlarda faol harbiy-siyosiy siyosat olib borganini qayd etadilar. Qutaybaning siyosati faqat harbiy kuch ishlatishdan iborat bo‘lmagan. U ayrim mahalliy hukmdorlar bilan kelishuvlar tuzgan, ularni xalifalik hokimiyatiga bo‘ysundirishga va mavjud siyosiy tuzilmalardan foydalanishga harakat qilgan. Bu esa arablarning Movarounnahrda mavqeini mustahkamlashga yordam bergan. Movarounnahrda Islom dinining yoyilishida Buxoro alohida ahamiyatga ega. Buxoro

qadimdan yirik siyosiy, savdo va hunarmandchilik markazi bo‘lgan. Arablar kelishidan avval ham shaharda rivojlangan mahalliy boshqaruv tizimi va o‘ziga xos diniy-madaniy muhit mavjud edi. Narshaxiy “Tarixi Buxoro” asarida Buxoroning arablar tomonidan egallanishi hamda Qutayba ibn Muslimning shahardagi faoliyati haqida ma’lumot beradi. Asar Buxoro tarixiga oid eng muhim o‘rta asr manbalaridan biri hisoblanadi.

Qutayba Buxoroni bir necha yurishlardan keyin o‘z nazoratiga olishga muvaffaq bo‘lgan. Buxoro hukmdorligi ichki siyosiy ziddiyatlar bilan zaiflashgan paytda arablar bundan foydalanishgan. Tadqiqotlarda Buxoro ustidan nazorat o‘rnatilishi 706–709-yillardagi yurishlar bilan bog‘lanadi. Buxoroda Islomning yoyilishi esa shahar egallangan zahoti to‘liq amalga oshmagan. Dastlab musulmonlar jamoasi shakllanib, masjidlar qurilgan va mahalliy aholining bir qismini Islomga jalb qilishga harakat qilingan. Manbalarda Buxoroda masjid qurilishi va musulmonlar uchun sharoit yaratilgani haqida ma’lumotlar mavjud. Bu holat Movarounnahrning islomlashuvi uzoq davom etgan jarayon bo‘lganini ko‘rsatadi. Ya’ni, hududning siyosiy jihatdan xalifalikka bo‘ysundirilishi bilan aholining to‘liq musulmon bo‘lib qolishi bir xil jarayon emas edi.

Samarqand Movarounnahrning eng yirik siyosiy va iqtisodiy markazlaridan biri bo‘lgan. Sug‘d vohasining markazi sifatida Samarqand xalqaro savdo va madaniy aloqalarda katta ahamiyat kasb etgan. Qutayba ibn Muslim Samarqandga yurish qilib, shahar hukmdorini xalifalik bilan kelishuvga majbur qilgan. At-Tabariy va al-Balazuriy asarlarida Samarqandning arablar tomonidan egallanishi bilan bog‘liq voqealar bayon etiladi.

Zamonaviy tadqiqotlarda ham Qutaybaning Samarqandni egallashi uning Movarounnahrda yurishlarining eng muhim bosqichlaridan biri sifatida ko‘rsatiladi. Al-Balazuriyning “Futuh al-buldan” asari xalifalikning turli hududlarni egallashi haqida muhim tarixiy ma’lumotlarni o‘z ichiga oladi. Asarda Movarounnahr, jumladan Samarqand va Choch hududlaridagi voqealar ham yoritilgan. Ushbu asar tarixiy ma’lumotlarni rivoyatlar va ularning roviylari orqali yetkazishi bilan ham manbashunoslik uchun muhimdir.

Samarqandning egallanishi arablarning Movarounnahrda siyosiy mavqeini kuchaytirdi. Biroq keyingi voqealar hududdagi siyosiy vaziyat hali ham beqaror bo‘lganini ko‘rsatadi. Mahalliy hukmdorlar va aholining qarshiliklari davom etgan.

Islom dinining mahalliy aholi orasida tarqalishi. Movarounnahr aholisining Islomni qabul qilishi bosqichma-bosqich kechgan. Dastlab siyosiy va harbiy jihatdan xalifalikka bo‘ysundirilgan hududlarda musulmon jamoalari shakllangan. Keyinchalik savdo, siyosiy aloqalar, diniy targ‘ibot va mahalliy aholining Islomni qabul qilishi natijasida musulmonlarning soni ortib borgan. Islom dinining yoyilishida masjidlar muhim o‘rin egallagan. Masjid nafaqat ibodat joyi, balki ta’lim va jamoatchilik markazi vazifasini ham bajargan. Shu sababli masjidlarining tashkil etilishi yangi diniy muhit shakllanishiga xizmat qilgan. Biroq islomlashuv jarayoni tez kechmagan. Buxoroda ham dastlab musulmonlar va mahalliy diniy e’tiqod vakillari yonma-yon yashagan. Tadqiqotlarda Qutayba davridan keyin ham Movarounnahrning ayrim hududlarida mahalliy diniy an’analar saqlanib qolganligi qayd etiladi. Bu jarayonda mahalliy aholining Islomni o‘zlashtirishi va yangi diniy muhitga moslashuvi muhim ahamiyat kasb etdi. Vaqt o‘tishi bilan Islom Movarounnahrning asosiy diniy tizimiga aylandi.

Islom dinining siyosiy va ijtimoiy ta’siri, Islomning yoyilishi Movarounnahrning siyosiy hayotida ham muhim o‘zgarishlarni yuzaga keltirdi. Arab xalifaligi ma’muriy tizimi mahalliy siyosiy boshqaruvga ta’sir ko‘rsatdi. Arab tili davlat boshqaruvi va diniy-ilmiy sohalarda muhim mavqega ega bo‘la boshladi. Shuningdek, Islom huquqiy qarashlarining tarqalishi jamiyatning ijtimoiy munosabatlariga ham ta’sir ko‘rsatdi. Nikoh, meros, savdo-sotiq va boshqa munosabatlarda islomiy huquq qoidalari qo‘llanila boshladi. Islom bilan birga yangi ilmiy va madaniy an’analar ham rivojlandi. Qur’on va hadis ilmlari, fiqh tafsir kabi diniy fanlar bilan bir qatorda matematika, astronomiya, tibbiyot va falsafa kabi fanlarning rivojlanishi uchun ham muhit shakllandi.

Abu Rayhon Beruniyning “Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar” asari Markaziy Osiyodagi qadimgi xalqlarning diniy e’tiqodlari, urf-odatlar va taqvimlari haqida juda muhim ma’lumot beradi. Beruniyning qiyosiy yondashuvi orqali islomdan oldingi diniy-madaniy muhit haqida ham tasavvur hosil qiladi.

Islomning Movarounnahrda mustahkamlanishi keyingi asrlarda ilm-fanning jadal rivojlanishiga zamin yaratdi. Buxoro, Samarqand, Termiz va boshqa shaharlar asta-sekin islomiy ilm-fanning yirik markazlariga aylandi. Ayniqsa, hadis ilmining rivojida Movarounnahr olimlarining hissasi nihoyatda katta bo‘ldi.

Buxorolik Imom al-Buxoriy va Termizlik Imom at-Termiziy hadis ilmining eng mashhur namoyandalaridan hisoblanadi. Shuningdek, Movarounnahrda matematika, astronomiya, geografiya, tibbiyot va falsafa rivojlandi. Keyingi davrlarda Muhammad al-Xorazmiy, Abu Rayhon Beruniy va Abu Ali ibn Sino kabi allomalar jahon ilm-fani tarixida katta iz qoldirdilar.

Shunday qilib, Islom dinining yoyilishi Movarounnahr tarixida faqat diniy o‘zgarish emas, balki butun bir sivilizatsion jarayonning boshlanishiga sabab bo‘ldi.

Xulosa qilib aytganda Movarounnahrda Islom dinining yoyilishi VII–VIII asrlarda boshlangan va uzoq vaqt davom etgan murakkab tarixiy jarayon bo‘lgan. Arablarning harbiy yurishlari ushbu jarayonning dastlabki siyosiy omili bo‘lsa-da, hududning to‘liq islomlashuvi faqat harbiy istilo natijasida yuzaga kelmagan. Qutayba ibn Muslimning faoliyati natijasida Buxoro, Samarqand va boshqa muhim hududlar xalifalik ta’siriga o‘tdi. Biroq mahalliy aholining Islomni qabul qilishi bosqichma-bosqich amalga oshdi. Masjidlarning qurilishi, musulmon jamoalarining shakllanishi, savdo va madaniy aloqalar hamda keyingi mahalliy musulmon sulolalarining faoliyati Islomning mustahkamlanishida muhim rol o‘ynadi. Natijada Movarounnahr musulmon Sharqining eng muhim ilmiy va madaniy markazlaridan biriga aylandi. Buxoro va Samarqand kabi shaharlar keyingi asrlarda diniy ilmlar, falsafa, tibbiyot, matematika va astronomiya rivojlangan markaz sifatida tanildi. Demak, Movarounnahrda Islom dinining yoyilishi nafaqat diniy hayotning o‘zgarishiga, balki hududning siyosiy, ijtimoiy va madaniy taraqqiyotiga ham katta ta’sir ko‘rsatgan tarixiy jarayon sifatida baholanishi lozim.

FOYDALANGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

- 1.Narshaxiy, Abu Bakr Muhammad ibn Ja'far. Tarixi Buxoro.Toshkent:Fan, 1991
- 2.At-Tabariy, Muhammad ibn Jarir. Tarix ar-rusul va-l-muluk.(Payg'ambar large va podshohlar tarixi.)1987-yilda Toshkentda "Fan" nashriyoti"
- 3.Al-Balazuriy, Ahmad ibn Yahyo. Futuh al-buldan.(Mamlakatlarning fath etilishi).Toshkent: Fan,2017
- 4.Abu Rayhon Beruniy. Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar.Toshkent:Fan,1968.
- 5.Abu Mansur as-Saolibiy. Yatimat ad-dahr fi mahasin ahl al-asr.Toshkent:Fan,1976

